

ਨਾਵਲ : ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੜ੍ਹਤ 'ਸਹਜ ਗੁਫਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ' ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ

ਡਾ. ਨਨਕਤਰ ਸਿੰਘ* ਅਤੇ ਲਖਵੀਰ ਸਿੰਘ**

*ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ

© 9643255707

**ਪੰਜਾਬੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ

ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੂਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਧਾਰਨ-ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੋਵਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਸੁਹਜ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿੱਤ ਲੇਖਕ ਵਿਕ੍ਰੋਕਤੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਧਾਰਨ-ਭਾਸ਼ਾ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਵਿਚ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਕ੍ਰੋਕਤ ਭਾਸ਼ਾ ਅਗਰਭੂਮਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਗਰਭੂਮਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਖੇਤਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਲੇਖਕ ਆਮ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਰਾਹਨਤ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸੁਹਜ ਦੀ ਚਾਛਣੀ ਘੋਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵਿਆਕਰਨਕ ਨੇਮਾਂ ਦੀ ਭੰਨ੍ਹ-ਤੋੜ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਧਾਰਨ ਮੁਹਾਵਰਾ ਸਾਹਿਤਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਯੋਗਤਾ, ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਗਹਿਣਾ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀਆਂ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਚਖਸ਼ੂ 'ਚੋਂ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪੀ ਧੁਨਾਂ ਦੀ ਤਾਰ ਨੂੰ ਟੁਣਕਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਗਰਭੂਮਿਤ ਹੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮਿੰਨ੍ਹਾ-ਮਿੰਨ੍ਹਾ ਮੀਂਹ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਰੋਮ-ਰੋਮ ਵਿਚ ਸੁਹਜ ਦੀ ਮਹਿਕ ਖਿਲਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਜੁਗਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੁਹਜ ਦੀ ਮਹਿਕ ਖਿਲਾਰਨੀ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਰੱਥਾ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਸੋ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਇਸ ਖੋਜ ਪੇਪਰ ਰਾਹੀਂ 'ਸਹਜ ਗੁਫਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਗਰਭੂਮਣ ਮਾਡਲ ਰਾਹੀਂ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਜਿੱਥੇ ਦੂਸਰੇ ਮਾਡਲ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸਦਕਾ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵੱਥ ਦਾ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦੇ, ਉੱਥੇ ਅਗਰਭੂਮਣ ਮਾਡਲ ਆਪਣੀ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਯੋਗਤਾ ਸਮੇਤ ਸਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।¹

ਅਗਰਭੂਮਣ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਦੇਣ ਪਰਾਗ ਸਕੂਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਮੁਕਾਰੋਵਸਕੀ ਦੀ ਹੈ। ਮੁਕਾਰੋਵਸਕੀ ਨੇ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਚੈੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ Aktulisece ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਪੀ.ਐਲ.ਗਾਰਵਿਨ ਨੇ Foregrounding ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਤਹਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪਰਾਗ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਸਿਰਫ 'ਵਿਚਿੱਤਰ ਵਿਚਲਨ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜੈਕਬਸਨ ਦਾ ਪੈਰੋਲੈਲਿਜ਼ਮ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਇਆ ਤੇ ਹੁਣ ਇਸ ਵਿਚ ਉਰਾਹਣ ਤੇ ਘਾਟ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਗਰਭੂਮਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਅਭਿਲੱਖਣਾ ਦਾ ਸਮੂੱਚ ਪਦ ਹੈ।²

ਦਰਅਸਲ ਅਗਰਭੂਮਣ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਗੇਸਟਾਲਟ ਸਾਈਕੋਲੋਜੀ ਦੀ ਅਕਾਰ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਕਾਰ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਭੁੱਲ-ਭੁਲਾਈਆ ਵਾਲੇ ਚਿੱਤਰ ਵਿਚ ਛਪੀ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਅਕਾਰ ਜਾਂ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਸਾਰੀਆਂ ਰੇਖਾਵਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਅਕਾਰ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਡਿੱਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਟਿਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।³

ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਦੂਰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਧਾਰਨ ਜਾਂ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸਧਾਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਭੰਜਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਧਾਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇਸਦਾ ਭੰਜਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਧਾਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਭੰਜਨ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਗਰਭੂਮਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਵਿੰਦਰ ਸ੍ਰੀਵਾਸਤਵ ਦਾ ਮਤ ਵੀ ਇਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਗਰਭੂਮਿਤ ਸਧਾਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਰੋਜ਼ਮਰਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਵਰਤੋਂ ਸਦਕਾ ਸਧਾਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਐਨੀ ਆਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜੜ੍ਹ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਮਾਨਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੂਹ ਪਾਉਂਦੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਸਧਾਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਭੰਜਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਦੀਆਂ ਮਨੋਬਿਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਵੀਨਤਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਸ੍ਰੀਵਾਸਤਵ ਅਨੁਸਾਰ:

ਪੇਸ਼ਬੰਦੀ (ਅਗਰਭੂਮਿਤ) ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਉਹ ਭੰਗਿਮਾ (ਭੰਜਨ) ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਵਕਰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਦੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਸਾਡੀਆਂ ਜੜ੍ਹ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰੰਗ ਭਰਦੀ ਹੋਈ ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਡੇ ਰੂੜ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਬੋਧ ਵਿਚ ਨਵੀਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।⁴

ਡਾ. ਸ਼ਸ਼ੀ ਭੂਸ਼ਣ ਸੀਤਾਸ਼੍ਰੀ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ:

ਰਚਨਾਕਾਰ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਭਾਸ਼ਕ ਇਕਾਈਆਂ ਆਪਣੀ ਆਪ-ਮੁਹਾਰਤਾ ਕਾਰਨ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਵਿਚ ਚਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਸਦਕਾ ਸਵੈ-ਚਾਲਕ ਇਕਾਈਆਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਵਾਲੀਆਂ ਭਾਸ਼ਕ ਇਕਾਈਆਂ ਆਪਣੀ ਅਰਥਪੂਰਨ ਵਕਰਤਾ ਕਾਰਨ ਉੱਥਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਉੱਥਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।⁵

ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਗਰਭੂਮਿਤ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਜੋ ਲੇਖਕ ਦੁਆਰਾ ਪਾਠਕ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਸੰਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਵਾਕ ਰਚਨਾ ਉੱਪਰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਰਾਹਨ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਰਚਨਾਕਾਰ ਅਜਿਹੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਵਾਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬੜੇ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੁਹਾਵਰਾ ਵਿਆਕਰਨਕ ਮਿਆਰ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਨਾ ਉਤਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਬੜੇ ਸੁਹਜਮਈ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਵਿਚ ਬੱਝਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਹਿਤਕ ਸੁਹਜਪਰਕਤਾ ਖ਼ਾਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੰਗਠਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਬੱਝ ਕੇ ਪਾਠਕ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਖ਼ਾਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡਦੀ ਹੋਈ, ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਅਗਰਭੂਮਿਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਇਕ ਸਮੁੱਚੇ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਚਾਰ ਲੱਛਣ ਵਿਚਲਨ, ਵਿਪਥਨ, ਸਮਾਨੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਵਿਰਲਤਾ ਆਦਿ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਅਗਰਭੂਮਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ, ਵਾਕ, ਅਰਥ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਆਦਿ ਪੱਧਰਾਂ ਉੱਤੇ ਇਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰੇ ਲੱਛਣਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਪੱਧਰਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਬਣਤਰ-ਬੁਣਤਰ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ।

‘ਸੁਹਜ ਗੁਫਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ’ ਮਨਮੋਹਨ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਦੂਜਾ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਮੰਨੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾ, ਵਿਦਵਾਨ, ਮਹਾਂਕਵੀ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਵਿਆਕਰਨਕਾਰ ਆਦਿ ਨਾਂਵਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਨੂੰ ਨਾਇਕ ਬਣਾ ਕੇ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਪੂਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਭਾਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮਾਜ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਚੌਗਿਰਦੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਅਗਲੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਮਨ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਅਵਚੇਤਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਉਣਾ ਵੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਮੋਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਬਹਿਸ ਹੁੰਦੀ ਆਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ: ਜੀਵਨ ਕੀ ਹੈ?, ਮੌਤ ਕੀ ਹੈ? ਅਸਲ ਸੱਚ ਕੀ ਹੈ?, ਤਿਆਗ ਕੀ ਹੈ? ਆਦਿ।

ਇਸ ਮੋਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਲੋਕ ਕਥਾਵਾਂ, ਰਿਗਵੇਦ ਅਤੇ ਨਾਥ-ਜੋਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ ਤੁਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਢੰਗ ਵਿਚ ਉਭਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਮਗਰੋਂ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਬਿੰਦੂ ਸਾਡੇ ਸਨਮੁਖ ਅਗਰਭੂਮਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸਦੀ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਰਾਣੀ ਪਿੰਗਲਾ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਔਰਤ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਇਸ ਵਿਚ ਦਰਜ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਰੂੜੀਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਨਾ ਹੈ।

‘ਸਹਜ ਗੁਫਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ’ ਨਾਵਲ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਾਪੇਖਤਾ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਨਵ-ਸਿਰਜਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਤੋੜਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਨਾਇਕ ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਵਲ ਸਦਕਾ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਰਾਜਾ ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਮਵਿੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਅਗਰਭੂਮਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਤਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਅਗਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਾਇਕ ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਵੀ ਇਸੇ ਸੋਚ ਨਾਲ ਪ੍ਰਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾ ਤਿਆਗ ਵਾਲੀ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਭੋਗ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਡਿੱਕ-ਡੋਲੇ ਖਾਂਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਭਟਕਣ ਲਗਾਤਾਰ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਦੇ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਤਿਆਗ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਬਨਵਾਸ ਕੱਟਣ ਮਗਰੋਂ ਮੁੜ ਰਾਜ ਭਵਨ ਵਿਚ ਪਰਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭੋਗੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਲਿਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਦੁਚਿੱਤੀ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪੰਡਿਤ ਸੋਮਨਾਥ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਅਮਰਫਲ ਪਹਿਲਾਂ ਭਰਥਰੀ ਫਿਰ ਪਿੰਗਲਾ, ਫਿਰ ਚੰਦ੍ਰਕਾ ਦਾਸ, ਫਿਰ ਪੁਸ਼ਪਗੰਧਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਅਖੀਰ ਮੁੜ ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਕੇ ਅਮਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਕੋਈ ਵੀ ਰੰਗਲੀ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਪਦਾਰਥ ਰੂਪੀ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੋਕਸ਼ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਕੋਈ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮੌਜੂਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ‘ਚ ਦੁਚਿੱਤੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਦੁਚਿੱਤੀ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦਾ ਖ਼ਾਸਾ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੱਖ ਰਾਣੀ ਪਿੰਗਲਾ ਦੇ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਪਿੰਗਲਾ ਦੇ ਬਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਨਾਰੀ ਦੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਅਜੋਕੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਅਗਰਭੂਮਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਪਿੰਗਲਾ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਠਦੇ ਸਵਾਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਾਰੀ ਦੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸਰੀਰਿਕ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ:

ਤੂੰ ਇਸਤਰੀ ਸੈਂ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਤੈਨੂੰ ਮਿਲ ਗਿਆ ਇਕ ਕੋਨਾ। ਤੂੰ ਹਰ ਹਾਲ ਕਰਨੀ ਹੀ ਕਰਨੀ ਪ੍ਰਤੀਖਿਆ। ਤੂੰ ਹਰ ਵਾਰ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਤੇਰੇ ਭਾਗਾਂ ‘ਚ ਲਿਖੀ ਉਡੀਕ। ਤੂੰ ਇਸਤਰੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਤੈਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇਰੇ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ ਆਕਾਸ਼। ਆਕਾਸ਼ ‘ਚ ਉੱਡਦਾ ਚਿੜੀਆਂ ਦਾ ਚੰਬਾ। ਤੂੰ ਇਸਤਰੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਤੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਚਕਿਤ ਹੋਈ। ਇਸੇ ਚਮਤਕਾਰ ਕਾਰਨ ਤੇਰੀ ਦੇਹ ਨਹੀਂ ਗਈ ਬੇਕਾਰ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਤੇਰਾ ਪੰਧ ‘ਨੇਰਿਆਂ ਕੀਤਾ ਆਲੋਕਿਤ। (ਪੰਨਾ-55)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਇਕ ਥਾਂ ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਦੇ ਰਾਜ ਭਵਨ ਤਿਆਗ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਉੱਪਰ ਤੰਜ ਕਸਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਮਨੋ-ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਵੀ ਨਵਾਂ ਹੀ ਚਲਣ ਫੜਿਐ। ਘਰ ਬਾਰ ਤਿਆਗ ਮੁਕਤੀ ਤੇ ਮੋਕਸ਼ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਲਈ ਨਿਕਲ ਜਾਵੇਂ। ਜੇ ਘਰ ਬਾਰ ਹੀ ਤਿਆਗਣਾ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਕਿਉਂ ਸਹੇੜਦੇ ਹੋ। ਕੀ ਨਾਰੀ ਹੀ ਬੱਚ ਗਈ ਏ ਸਾਰੇ ਕਰਤਵਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਲਈ। (ਪੰਨਾ-130)

ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਤੀਜਾ ਅਹਿਮ ਪੱਖ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਵੀ

ਅਗਰਭੂਮਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਨਾਵਲਕਾਰ ਇਸ ਸਮਾਜਿਕ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਚੌਗਿਰਦੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਪਾਠਕ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨੀ ਧਰਾਤਲ ਉਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਚਿਹਨ ਗਹਿਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਅਜਿਹਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਚਿਤਰਨ ਅਸੀਂ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ ਦੀ ਇਕ ਜੁਗਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਦਕਾ ਪਾਠਕ ਆਪਣੀ ਪਦਾਰਥਕ ਵਸਤੂ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਨਾਵਲੀ ਜਗਤ ਦੀ ਵਸਤੂ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਸਿਰਜਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਰਾਹਨ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਜੁਗਤਕਾਰੀ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਸਾਧਨਾ ਉਤੇ ਵੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਚਿਤਰਨ ਬਾਕਮਾਲ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਮਾਜ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਦੂਰਬੀਨੀ ਅੱਖ ਰਾਹੀਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੋਖਣ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚੋਂ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ, ਗਣਿਕਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ, ਇਸਤਰੀ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ, ਫੁੱਲਾਂ, ਰੁੱਖਾਂ, ਕਬੂਤਰਾਂ, ਰਤਨਾਂ, ਸਾਰਥਾਂ, ਬਿਰਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਆਦਿ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਇਹ ਨਾਵਲ ਵੱਖਰੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਅਗਰਭੂਮਣ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਤੋਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚੋਂ ਅਗਰਭੂਮਿਤ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ੈਲੀ ਪੱਖੋਂ ਬੇਹਤਰੀਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਕਾਰੀ ਬੜੀ ਕਮਾਲ ਦੀ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਹ ਪੂਰਾ ਨਾਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਜਾਦੂਗਰੀ ਵਾਲੇ ਔਜ਼ਾਰ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀਗਤ ਫੁਲਕਾਰੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ।

ਇਹ ਪੂਰਾ ਨਾਵਲ 46 ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਂਡ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਵਾਕਾਂ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿਕਤਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਸਾਰੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਲੈਅ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਜਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਹੇਤੂ ਵੇਦਾਂ, ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਾਵਿ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਰਾਜਾ ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵਸਤੂ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਾਖੂਬੀ ਪ੍ਰਗਟਾ ਸਕੇ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਲਿਪੀਅੰਤਰਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਗਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਪੱਧਰੀ ਵਿਚਲਨ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ : ਵਯਥਾ, ਕੰਠ, ਜਿਹਵਾ (ਪੰਨਾ-11), ਸ਼੍ਰੰਖਲਾ (ਪੰਨਾ-17), ਵਿਲੰਭ (ਪੰਨਾ-31), ਪਵਨ, ਵਾਟਿਕਾ (ਪੰਨਾ-32), ਸਵੰਯ (ਪੰਨਾ-41), ਤ੍ਰਿਸ਼ਕਾਰ (ਪੰਨਾ-47), ਪ੍ਰੇਮ (ਪੰਨਾ-48), ਸਾਖਸ਼ਾਤ (ਪੰਨਾ-51), ਸੰਧਿਆ (ਪੰਨਾ-55), ਮਾਨਯਵਰ, ਭਰਾਤਾ (ਪੰਨਾ-63) ਆਦਿ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਦੋ ਸ਼ਬਦੀ ਸਮਾਸਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤਿੰਨ ਅੱਖਰੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨੀ ਲਗਾ ਕੇ ਸਮਾਸ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ: ਪੜਾਅ-ਦਰ-ਪੜਾਅ (ਪੰਨਾ-17), ਗਾਹੇ-ਬ-ਗਾਹੇ (ਪੰਨਾ-12), ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ (ਪੰਨਾ-143), ਪਲ-ਪ੍ਰਤਿ-ਪਲ (ਪੰਨਾ-176), ਚਲ-ਸੋ-ਚਲ (ਪੰਨਾ-85) ਆਦਿ।

ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਕਹਿਰੇ ਕੌਮਿਆਂ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਅਗਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਏ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੁਝ ਇਕਹਿਰੇ ਕੌਮਿਆਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ; ਜਿਵੇਂ: 'ਉਹ' (ਪੰਨਾ-28), 'ਸਾਂਖਿਯਕਾਰਿਕਾਦਰਸ਼' (ਪੰਨਾ-33), 'ਪ੍ਰਤਿਕਲਪਾ' (ਪੰਨਾ-35), 'ਅਪ ਦੀਪੋ ਭਵੇ' (ਪੰਨਾ-75), 'ਅਨਮਿਲ ਅੱਖਰ' ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਉਹ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਇਕਹਿਰੇ ਕੌਮਿਆਂ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਹਾਂਕਵੀ ਕਾਲੀਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਲੋਕ 'ਤਨਵੀ ਸ਼ਯਾਮਾ ਸ਼ਿਖਰਿਦਸ਼ਨਾ' ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਸਾਂਖਿਯਕਾਰਿਕਾਦਰਸ਼' ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਨਾਮ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਕੌਮਿਆਂ 'ਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। 'ਪ੍ਰਤਿਕਲਪਾ' ਨੂੰ ਅਵਾਂਤਿਕ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪੌਰਾਣਿਕ ਨਾਮ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਕਹਿਰੇ ਕੌਮਿਆਂ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਅਪ ਦੀਪੋ ਭਵੇ' ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। 'ਅਨਮਿਲ ਅੱਖਰ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਕੁਲ ਢਾਈ ਅੱਖਰ ਨੇ ਜੋ ਕਿ ਆਪਸ ਵਿਚ ਅਮਿਲ

ਨੇ ਭਾਵ ਕਿ ਮਿਲਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਅੱਖਰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਵੀ ਅਮਿਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚੋਂ ਰੂਪ ਪੱਧਰੀ ਵਿਚਲਨ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਪੱਧਰਾਂ ਉੱਪਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਐ ਅਤੇ ਸੰਧੀ ਦੀ ਝਲਕ ਸਾਨੂੰ ਰੂਪ ਪੱਧਰੀ ਵਿਚਲਨ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਹੈ:

ਪ੍ਰਕਾਰਜੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰੂਪ ਪਰਿਵਰਤਨ; ਜਿਵੇਂ: ਲੁਕਾਅ (ਪੰਨਾ-16), ਮਿਟਾਅ (ਪੰਨਾ-27), ਹਰਾਅ (ਪੰਨਾ-29), ਛੁਪਾਅ (ਪੰਨਾ-15) ਆਦਿ।

ਸੰਯੋਗੀਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਪੱਧਰੀ ਵਿਚਲਨ; ਜਿਵੇਂ: ਲੱਜਾਈ (ਪੰਨਾ-14) ਭਾਵ ਲੱਜਾ ਆ ਗਈ, ਸਦੇਹ (ਪੰਨਾ-46) ਭਾਵ ਦੇਹ ਸਮੇਤ, ਹਠੀਲੇ (ਪੰਨਾ-134) ਭਾਵ ਹਠ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਦਿ।

ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਰੂਪ ਪੱਧਰੀ ਵਿਚਲਨ; ਜਿਵੇਂ: ਜੁਆਰੀਆਪਨ (ਪੰਨਾ-63), ਨਕਲੀਪਨ (ਪੰਨਾ-63), ਕੁਆਰਪਨ (ਪੰਨਾ-63), ਪਤੀਤਵ (ਪੰਨਾ-64), ਇਸਤਰੀਤਵ (ਪੰਨਾ-55) ਆਦਿ।

ਵਿਆਕਰਨ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਾਕ ਬਣਤਰ ਕਰਤਾ+ਕਰਮ+ਕਿਰਿਆ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਕਰਨਕ ਮਿਆਰ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਹੇਠ ਦਿੱਤੇ ਵਾਕ ਅਗਰਭੂਮਿਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਵਾਕ ਪੱਧਰੀ ਵਿਚਲਨ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

“ਪ੍ਰਿਯ ਸਾਰਥੀ ਤਾਂ ਸੀ ਹੀ ਉਹ ਡਾਢਾ ਮੋਹ ਵੀ ਸੀ ਉਸ ਨਾਲ।” (ਪੰਨਾ-19)

ਉਪਰੋਕਤ ਵਾਕ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਵਾਕ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵਾਕ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਾਕ ਆਪਣੀ ਮਾਨਕ ਸੰਰਚਨਾ ਤੋਂ ਵਿਚਲਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਾਰਥੀ ਰੈਤਵਿਕ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਖ਼ਾਸ ਬਲ ਦੇਣ ਹੇਤੂ ਕੀਤਾ ਹੈ।

“ਸੀ ਵੀ ਉਹ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ।” (ਪੰਨਾ-23)

ਉਪਰੋਕਤ ਵਾਕ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪਿੰਗਲਾ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨੂੰ ਵਡਿਆਉਣ ਹੇਤੂ ਵਾਕ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਵਿਚਲਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਭੰਜਨਾ ਹੀ ਸਾਡੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਹਿੰਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਕੁਝ ਠਹਿਰਾਓ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸੁਹਜ ਦੀ ਮਿੰਨ੍ਹੀ-ਮਿੰਨ੍ਹੀ ਖੂਬਸੂ ਮਹਿਕਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਆਕਰਨਕ ਨਿਯਮ ਤਾਂ ਸਥਾਪਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕ ਸਥਾਪਤੀ ਤੋਂ ਵਿਸਥਾਪਤੀ ਤੱਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਤੈਅ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਣੇ-ਬਣਾਏ ਉਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਦਕਾ ਵੀ ਵਾਕ ਪੱਧਰੀ ਵਿਚਲਨ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਉਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਵਾਕ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਜਾਂ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਅਗਰਭੂਮਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

ਇਹ ਸੋਚ ਉਸਦਾ ਮੱਥਾ ਠਣਕਿਆ। (ਪੰਨਾ-56)

.....ਵਾਦੜੀਆਂ ਸਜਾਦੜੀਆਂ ਨਿਭਣ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ। (ਪੰਨਾ-100)

.....ਸਾਧਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਸਵਾਦਾਂ ਨਾਲ। (ਪੰਨਾ-143)

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਿਤ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਤੇ ਅਖਾਣਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਉਣ ਹਿੱਤ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਨੇ ਸੰਕੇਤ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ; ਮਾਂ ਇਹ ਰਾਹ ਕਿੱਧਰ ਜਾਂਦਾ?

ਬੁੱਢੀ ਮਾਈ ਥੋੜ੍ਹਾ ਮੁਸਕਾਈ ਤੇ ਬੋਲੀ;

ਬਾਵਰਾ ਹੈਂ ਕਿ ਰਾਹ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਹੀ ਰਹਿਣਾ, ਰਾਹੀਆਂ ਭਟਕ ਜਾਣਾ। (ਪੰਨਾ-133)

ਵਰਣਿਤ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇ ਦੋ ਹਿੱਸੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਵੱਲੋਂ ਬੁੱਢੀ ਮਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਬੁੱਢੀ ਮਾਈ ਵੱਲੋਂ ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇੱਥੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤੇ ਉੱਤਰ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਸੂਤਰ ਦੇ ਟੁੱਟ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਪੱਧਰੀ ਵਿਚਲਨ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਅਤੇ ਬੁੱਢੀ ਮਾਈ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਉਸ ਮੌਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਨੇ ਚੁਣਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਥਾਂ-ਪੁਰ-ਥਾਂ ਭਟਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬੁੱਢੀ ਮਾਈ ਦੇ ਵਾਕ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ‘ਰਾਹੀਆਂ’

ਭਟਕ ਜਾਣਾ' ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਇਸ ਮੋਕਸ਼ ਮਾਰਗ ਵੱਲ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਉਵੇਂ ਦਾ ਉਵੇਂ ਹੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਮੋਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਚਾਹਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਰਸਤੇ ਉੱਤੇ ਚਲਦੇ ਹੋਏ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਭਟਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਅਰਥ ਪੱਧਰੀ ਵਿਚਲਨ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰ ਲੱਗ ਗਏ ਹੋਣ। (ਪੰਨਾ-50)

ਚਾਰ ਚੰਨ ਲਾ ਰਹੀ ਸੀ। (ਪੰਨਾ-51)

ਗਰਮੀ ਏਨੀ ਕਿ ਕਾਂ ਦੀ ਅੱਖ ਨਿੱਕਲੇ। (ਪੰਨਾ-127)

ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਵਾਕ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥਾਂ ਕਾਰਨ ਅਪ੍ਰਵਾਨ ਜਾਪਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰ ਲੱਗਣੇ, ਚਾਰ ਚੰਨ ਲਾ ਰਹੀ ਸੀ ਜਾਂ ਗਰਮੀ ਨਾਲ ਕਾਂ ਦੀ ਅੱਖ ਨਿਕਲਣੀ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇੱਥੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਵਿਅੰਜਨਾਤਮਕ ਅਰਥਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੁਹਜ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਹੈ: ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰ ਲੱਗਣਾ-ਤੇਜ਼ ਗਤੀ, ਚਾਰ ਚੰਨਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਅਤੇ ਕਹਿਰ ਦੀ ਗਰਮੀ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਥਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਓਮੂਲਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸਥਾਪਿਤ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਕਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ਬਦ ਪੱਧਰੀ ਵਿਪਥਨ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਕੌਧਿਆ ਤੋਂ ਚਮਕਿਆ (ਪੰਨਾ-50), ਹਵਾ ਤੋਂ ਵਾਯੂ (ਪੰਨਾ-196), ਮਾਂ ਤੋਂ ਬੇਬੇ, ਮਾਈ, ਮਾਤਾ (ਪੰਨਾ-134), ਪ੍ਰਤੀਖਿਆ ਤੋਂ ਉਡੀਕ (ਪੰਨਾ-55), ਦੁਚਿਤੀ ਤੋਂ ਦਵੈਤ, ਦਵੰਦ, ਦੋਫਾੜ (ਪੰਨਾ-96), ਲਾਲਚ ਤੋਂ ਲੋਭ, ਸਵਾਰਥ (ਪੰਨਾ-43) ਅਤੇ ਦਰਿਦਰ ਲਈ ਨਿਰਧਨ, ਕੰਗਾਲ (ਪੰਨਾ-50) ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤਰਕ ਸੰਗਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪੁਰਾਣੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ, ਵੇਦਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚੋਂ ਕਾਵਿ ਤੁਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਾਕ ਪੱਧਰੀ ਵਿਪਥਨ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ, ਪਹਿਲਾ ਰਜਿਸਟਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਾਕਾਂ ਰਾਹੀਂ; ਜਿਵੇਂ: 'ਬਿਨ ਦੰਤਾ ਯੱਗ ਖਾਧਾ' (ਪੰਨਾ-36) 'ਜੋ ਪਿੰਡੇ ਸੋ ਹੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੇ' (ਪੰਨਾ-200), 'ਸਹਜ ਗੁਫਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ' ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਸੰਦਰਭਮੂਲਕਤਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਲੋਕ ਮਨ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਹੈ। 'ਸਹਜ ਗੁਫਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ' ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਹੈ ਜੋ ਪੂਰਾ ਢੁਕਵਾਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਾਇਕ ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਸਹਿਜ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਭਟਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਹਿਜ ਭਾਵ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਬਹਿਸ ਉੱਪਰ ਇਹ ਨਾਵਲ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵਾਕ ਪੱਧਰੀ ਵਿਪਥਨ ਉਦੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਵਾਕ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

ਘੋੜਾ ਹੋਏ ਘੋੜਸਾਰ ਮਾਂ, ਤੇਰੇ ਨਾਮ..... (ਪੰਨਾ-14)

ਬਹੁਤੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਸੈਂਟ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਵਚਨ ਪੱਧਰੀ ਵਿਪਥਨ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

ਅੱਠੋ ਪੁਰਾਣ ਜਿਵੇਂ ਲਿੰਗ, ਵਾਯੂ, ਅਗਨੀ, ਪਦਮ, ਕੁਰਮ, ਗਰੁੜ, ਆਤਮ, ਅਤੇ ਭਵਿੱਸ਼ ਪੁਰਾਣ ਅਸਲ 'ਚ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕਥਾਕਰਨ ਏ। (ਪੰਨਾ-66)

ਸਰਦੀ, ਗਰਮੀ, ਬਰਸਾਤ, ਧੁੱਪ, ਛਾਂ, ਸਵੇਰ, ਸ਼ਾਮ, ਜੰਗਲ, ਬਸਤੀ, ਆਕਾਸ਼ 'ਚ। (ਪੰਨਾ-111)

ਜੇਕਰ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਲਿਖਤੀ ਪੈਟਰਨ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪੂਰੇ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਪੈਟਰਨ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਲੇਖਕ ਕਦੇ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਦੇ ਕੌਮੇ ਵਿਗੂਣੀ ਲਿਖਣ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਮਾਨਕਾਂ ਦਾ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਲਿਖਤ ਪੱਧਰੀ ਵਿਪਥਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

ਰੈਤਵਿਕ ਨੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਟੋਕਦਿਆਂ ਕਿਹਾ: “ਕੀ ਆਦੇਸ਼ ਐ ਰਾਜਮਾਤਾ ਦਾ...ਸ਼ੀਘਰ ਬੋਲ”। (ਪੰਨਾ-30)

ਤੀਜਾ ਸੂਤਰ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਨਾ। ਜੇ ਜਗਤ 'ਤੇ ਧਿਆਨੀ ਤਪੱਸਵੀ ਹੋਣਾ ਕਿਸੇ ਨੇ ਤਾਂ ਹੋਵੇ ਸ਼ਿਵ ਜਿਹਾ। (ਪੰਨਾ-87)

ਉਪਰੋਕਤ ਦਿੱਤੇ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਵਾਕ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਲਿਖਣ ਵਿਧੀ ਦਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਲੇਖਕ ਨੇ ਦੋਹਰੇ ਕੌਮੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ‘ਕਿਹਾ’ ਨਾਲ ਅਰਧ ਵਿਰਾਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਦੁਬਿੰਦੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋ ਲਿਖਣ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਲਿਖਣ ਵਿਧੀ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਵਾਕ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੌਮੇ ਜਾਂ ਦੁਬਿੰਦੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕੌਮੇ ਵਿਹੂਣੀ ਸੰਵਾਦ ਲਿਖਣ ਵਿਧੀ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ।

ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਲੈਅ-ਮਈ ਕਾਵਿਕਤਾ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਣ ਲਈ ਧੁਨੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਸਮਾਨੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਬਦ, ਵਾਕ, ਅਰਥ, ਪ੍ਰਵਚਨ ਆਦਿ ਹਰ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਬਾਬੂਬੀ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਧੁਨੀ ਪੱਧਰੀ ਸਮਾਨੰਤਰਤਾ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

ਨਗਰ ਡਗਰ ਹਰ ਸ਼ਹਿਰ ਘੰਮਾਂ। (ਪੰਨਾ-11)

ਕਥਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਮਸ਼ਾਲਾਂ ਦੇ ਉਜਾਲਿਆਂ ‘ਚ ਗਣਿਕਾਵਾਂ ਨ੍ਰਿਤ ਕਰਦੀਆਂ। (ਪੰਨਾ-18)

ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਵਾਂ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਵਾਕ ਵਿਚ ‘ਰ’ ਧੁਨੀ ਦੇ ਦੁਹਰਾਓ ਨਾਲ ਲੈਅ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਦੂਜੇ ਵਾਕ ਵਿਚ ‘ਆਂ’ ਰੂਪਮ ਦੇ ਦੁਹਰਾਓ ਨਾਲ ਵਾਕ ਨੂੰ ਲੈਅ-ਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵਾਕ ਦੇ ਮੁੱਢ-ਮੱਧ-ਅੰਤ ਤਿੰਨੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਪੱਧਰੀ ਸਮਤਾ ਸਮਾਨੰਤਰਤਾ ਉਪਲਬਧ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

ਪ੍ਰੇਮ ਨਾ ਤਾਂ ਡੁਬੋਂਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਡੇਗਦੈ, ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੱਖਰ ਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦੈ, ਸ਼ਰਤ ਹੈ ਕਿ ਓਹ ਪ੍ਰੇਮ ਹੋਵੇ। (ਪੰਨਾ-104)

ਜਦੋਂ ਇਕ ਨਾਲ ਵੀ ਕ੍ਰੋਧ ਸ਼ਾਂਤ ਨਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਇਕ ਹੋਰ, ਇਕ ਹੋਰ ਤੇ ਫਿਰ ਇਕ ਹੋਰ।

(ਪੰਨਾ-149)

ਉਪਰੋਕਤ ਪਹਿਲੇ ਵਾਕ ਵਿਚ ‘ਪ੍ਰੇਮ’ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਦੁਹਰਾਓ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਵਾਕ ਵਿਚ ‘ਇੱਕ’ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਮੁੱਢ, ਮੱਧ ਅਤੇ ਅੰਤ ਉੱਪਰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਓ ਨਾਲ ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕ੍ਰੋਧ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਹਿੱਤ ਕੀਤੇ ਮਦਿਰਾ ਦੇ ਸੇਵਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮਦਿਰਾ ਪਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦ ਪੱਧਰੀ ਸਮਤਾ ਸਮਾਨੰਤਰਤਾ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਸ਼ਬਦ ਪੱਧਰੀ ਵਿਰੋਧੀ ਸਮਾਨੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਵੀ ਚੋਖੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ:

ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ, ਨਾ ਹੋਇਆ ਨਾ ਹੋਇਆ। (ਪੰਨਾ-68)

ਕਿਹੜੇ ਕਰਮ ਸੁਕਰਮ, ਕਿਹੜੇ ਕੁਕਰਮ। (ਪੰਨਾ-66)

ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਰੂਪਕ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾਲ ਦੁਹਰਾਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਅਗਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ- ਸੰਧ-ਸੰਧੀੜੇ, ਦਿਨੋ-ਦਿਨ, ਕੰਨੋ-ਕੰਨ, ਅੰਦਰੋ-ਅੰਦਰ, ਪ੍ਰੇਮ-ਪਰੂਮ, ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਆਦਿ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਪੱਧਰੀ ਸਮਾਨੰਤਰਤਾ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਹਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਵਾਕਾਂ ਦੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਏ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਵਾਕ ਪੱਧਰੀ ਸਮਾਨੰਤਰਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਵਾਕ ਦਾ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਦੁਹਰਾਓ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

ਤੂੰ ਤਾਂ ਇਸਤਰੀ ਸੀ। (ਪੰਨਾ-54)

ਇਸਤਰੀ ਸੀ ਤੂੰ ਤਾਂ। (ਪੰਨਾ-56)

ਇਸਤਰੀ ਹੀ ਤਾਂ ਸੀ। (ਪੰਨਾ-62)

ਦਰਅਸਲ ਉਪਰੋਕਤ ਵਾਕ ਪੱਧਰੀ ਸਮਾਨੰਤਰਤਾ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਤੱਤਵ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਦੁਹਰਾਓਮੂਲਕਤਾ ਨੂੰ ਅਗਰਭੂਮਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਦੂਜੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਾਕ ਪੱਧਰੀ ਸਮਾਨੰਤਰਤਾ ਉਦੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਵਾਕ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਭਾਵੇਂ ਬਦਲ ਜਾਵੇ ਪਰੰਤੂ ਵਾਕ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਦੁਹਰਾਓ ਮੌਜੂਦ ਰਹੇ; ਜਿਵੇਂ:

ਦਾਨ ਹੀ ਧਰਮ।

ਦਾਨ ਹੀ ਕਰਮ।

ਦੁੱਖਾਂ ‘ਚ ਅਸੀਂ ਜਨਮੇ

(ਪੰਨਾ-21)

ਦੁੱਖਾਂ 'ਚ ਹੀ ਮਰ ਜਾਣਾ

(ਪੰਨਾ-21)

ਕੋਈ ਕੂਟਨੀਤੀ ਨਹੀਂ।

ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਹੀਂ।

(ਪੰਨਾ-48)

ਉਪਰੋਕਤ ਵਾਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਦੁਹਰਾਉਮੂਲਕ ਤੱਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੇਖਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਭਾਵਵਾਚੀ ਲੈਆਤਮਕਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਜੁਗਲਬੰਦੀ ਲਈ ਉਹ ਵਾਕ ਪੱਧਰੀ ਸਮਾਨੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵਾਕ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਆਪਣੇ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਕਰ ਕੇ, ਉਸਦਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਰਥ ਪੱਧਰੀ ਸਮਤਾ ਸਮਾਨੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਅਰਥ ਪੱਧਰੀ ਸਮਾਨੰਤਰਤਾ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

ਜੈਸਾ ਨਾਮ, ਵੈਸੀ ਕਾਇਆ।

(ਪੰਨਾ-65)

ਭਰਥਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਥਾਨ ਮਗਰੋਂ ਪਿੰਗਲਾ ਮੌਨ ਹੋ ਗਈ।

(ਪੰਨਾ-54)

ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਵੇਂ ਵਾਕ ਅਰਥ ਪੱਧਰੀ ਸਮਤਾ ਸਮਾਨੰਤਰਤਾ ਦੇ ਉਦਾਹਰਨ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਵਾਕ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪੁਸ਼ਪਗੰਧਾ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਦੇਹੀ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ ਕਿ 'ਜੈਸਾ ਨਾਮ, ਵੈਸੀ ਕਾਇਆ' ਭਾਵ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਪੁਸ਼ਪਗੰਧਾ ਵੈਸੀ ਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਉਸ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਦੇਹੀ ਹੈ। ਪੁਸ਼ਪ ਭਾਵ ਫੁੱਲ, ਗੰਧ ਭਾਵ ਖੁਸ਼ਬੂ, ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਉਸਦਾ ਸਰੀਰ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋਈ ਵਰਗਾ ਮਨਮੋਹਣਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਵਾਕ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਭਰਥਰੀ ਦੇ ਪਿੰਗਲਾ ਨੂੰ ਅਮਰਫਲ ਦੇ ਕੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੱਸਰੀ ਹੋਈ ਚੁੱਪ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਰਥਰੀ ਆਪਣਾ ਅਮਰਫਲ ਰੂਪੀ ਮਣਾ-ਮੂੰਹੀ ਭਾਰ ਆਪਣੇ ਸਿਰੋਂ ਲਾਹ ਕੇ ਪਿੰਗਲਾ ਦੇ ਸਿਰ ਮੜ੍ਹ ਗਿਆ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਪਿੰਗਲਾ ਵੀ ਅਮਰਫਲ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਅਰਥ ਪੱਧਰੀ ਸਮਤਾ ਸਮਾਨੰਤਰਤਾ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਅਰਥ ਪੱਧਰੀ ਵਿਰੋਧੀ ਸਮਾਨੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਕਈ-ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਵਾਕ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਾਕੰਸ਼ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਵਾਕੰਸ਼ ਨੂੰ ਰੱਖ ਕੇ, ਵਾਕ ਨੂੰ ਅਗਰਭੂਮਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

ਸੈਂਕੜੇ ਕਾਰਨ ਪੱਖ 'ਚ ਤਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਪੱਖ 'ਚ।

(ਪੰਨਾ-62)

ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਾ ਜਿਉਂਦਿਆਂ 'ਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਮਰਿਆਂ 'ਚ।

(ਪੰਨਾ-92)

ਪ੍ਰਾਪਤ ਚੋਂ ਤੁਸੀਂ ਅਪ੍ਰਾਪਤ ਲੱਭੋ ਤਾਂ ਇਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ-72)

ਸਪੱਰਧਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਕਰਮ ਜਯ ਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਵਿਜਯ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ।

(ਪੰਨਾ-67)

ਉਪਰੋਕਤ ਚਾਰੇ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਵਾਕੰਸ਼ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਵਾਕੰਸ਼ ਨੂੰ ਰੱਖ ਕੇ ਅਰਥ ਪੱਧਰੀ ਵਿਰੋਧੀ ਸਮਾਨੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵਾਕ ਅਗਰਭੂਮਿਤ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਪਹਿਲੇ ਵਾਕ ਵਿਚ ਵਰ੍ਹਚਿ ਦੇ ਵਿਆਹ-ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਬੱਝਣ ਦੀ ਦੁਚਿਤਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਸੈਂਕੜੇ ਕਾਰਨ ਪੱਖ 'ਚ ਹਨ ਤਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕਾਰਨ ਵਿਪੱਖ ਵਿਚ ਹਨ। ਦੂਜਾ ਵਾਕ ਪੁਸ਼ਪਗੰਧਾ ਦੀ ਕਾਮੁਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਭੋਗ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਵਾਲੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਮਰਿਆਂ ਵਾਲੀ। ਤੀਜਾ ਵਾਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਸੋਚਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜੋ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਸੋਚਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਅਖੀਰਲੇ ਵਾਕ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੰਮ ਨੂੰ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਰਨਾ ਹੀ ਅਸਲੀ ਖੁਸ਼ੀ ਜਾਂ ਜਿੱਤ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦੁਹਰਾਉਮੂਲਕ ਸਮਾਨੰਤਰਤਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵਿਰਲਤਾ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਘੱਟ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਨ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਵਚਨ ਪੱਧਰੀ ਵਿਰਲਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ:

ਭਾਵ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਇਸ ਧਰੋਹੀ ਮਨ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਜਿਸਦਾ ਨਾ ਸਰੀਰ ਹੈ ਨਾ ਮਾਸ ਹੈ ਨਾ ਲਹੂ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਰੰਗ ਹੈ।

(ਪੰਨਾ-177)

ਇਹ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚਲਨ, ਵਿਪਥਨ ਅਤੇ ਸਮਾਨੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਫਿਰ ਵੀ ਅਗਰਭੂਮਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਚਨ ਪੱਧਰੀ ਵਿਰਲਤਾ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਚਨ ਜ਼ਰੀਏ ਲੇਖਕ ਨੇ ਮੁਕਤੀ-ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਕਿ ਮੁਕਤੀ

ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ ਮਨ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਦਿੱਖ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਆਪਣਾ ਆਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਨਾ ਕੋਈ ਰੂਪ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਅਣਗਿਣਤ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਭਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਹਰ ਵੇਲੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ‘ਸਹਜ ਗੁਫਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ’ ਨਾਵਲ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਾ-ਕਮਾਲ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸਿਰਜਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਵਾਕ ਤੋਂ ਪ੍ਰਵਚਨ ਤੱਕ ਬਹੁਤ ਸਹਿਜ ਤੇ ਸੁਹਜਮਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਘਾੜਤ ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹਾਜ਼ਮਾ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੈ। ਸੋ ਮਨਮੋਹਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੀਸਰੇ ਨੇਤਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਕਲਪ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਧਰਤ ਉਤੇ ਸੁਹਜ ਦੀ ਪੌਦ ਦੇ ਬੀਜ ਖਿਲਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਮਨਮੋਹਨ ਦੇ ਕਲਪ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਨਸ਼ੀਲਤਾ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾਕਾਰੀ ਤੋਂ ਬਿੰਬ ਨਿਰਮਾਣਕਾਰੀ ਤੱਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਬੜੇ ਸਹਿਜਭਾਵੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਹਰ ਸਤਰ ਇਕ ਅਣੂ ਵਾਂਗ ਫੈਲ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਊਰਜਾ ਦੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਬੁਣਤਕਾਰੀ ਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਅੰਦਰ ਗੌਲਣਯੋਗ ਵਾਧਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

1. ਸ਼ੀਤਾਂਸ਼ੂ, ਪਾਂਡੇ ਸ਼ਸ਼ੀ ਭੂਸ਼ਨ, **ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਗਿਆਨ : ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਔਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ**, ਦਿੱਲੀ, ਦੇਵਦਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1984 ਪੰਨਾ-08.
2. ਸ਼ੀਤਾਂਸ਼ੂ, ਪਾਂਡੇ ਸ਼ਸ਼ੀ ਭੂਸ਼ਨ, **ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਗਿਆਨ: ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਹਾਰ**, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2013, ਪੰਨਾ-73.
3. ਸ਼ੀਤਾਂਸ਼ੂ, ਪਾਂਡੇ ਸ਼ਸ਼ੀ ਭੂਸ਼ਨ, **ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਗਿਆਨ: ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਹਾਰ**, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2013, ਪੰਨਾ-73.
4. ਸ਼੍ਰੀਵਾਸਤਵ, ਰਵਿੰਦਰਨਾਥ, **ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ-ਵਿਗਿਆਨ**, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਆਲੇਖ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1979, ਪੰਨਾ-48.
5. ਸ਼ੀਤਾਂਸ਼ੂ, ਪਾਂਡੇ ਸ਼ਸ਼ੀ ਭੂਸ਼ਨ, **ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਗਿਆਨ : ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਔਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ**, ਦਿੱਲੀ, ਦੇਵਦਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1984, ਪੰਨਾ-29.
6. ਮਨਮੋਹਨ, **ਸਹਿਜ ਗੁਫਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ**, ਗੁਰੁੱਪ ਆਫ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, 2021.

